

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI PROBLEMLƏRİ

Kərimli Telman- memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, “Azərbayca Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu” MMC-nin direktoru, kerimlitelman@yahoo.com

Xülasə. Məqalə işğaldan azad olunmuş Şuşa şəhərində yerləşən memarlıq abidələrinin bərpasına həsr edilmişdir. Erməni işğalından azad edildikdən sonra müəllif memarlıq abidələrinin texniki vəziyyətinin araşdırılması məqsədilə Şuşa şəhərinə ezam olunan ilk mütəxəssislərdən olmuşdur. Daha sonra müəllif memarlıq abidələrinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı bir neçə dəfə Şuşa şəhərində olmuş, abidələr üzərində natura araşdırmaları, mühəndis tədqiqatları və fotofiksasiya işləri aparmışdır. Toplanmış materiallar əsasında məqalədə müəllif ermənilər tərəfindən dağıdılmış abidələrin texniki vəziyyətlərinə, tiplərinə uyğun olaraq bir qisminin bərpası, konservasiyası və istifadəsi ilə bağlı təkliflər vermişdir.

Açar sözlər: Memarlıq abidələri, qəza, yaşayış evləri, bərpa, konservasiya

PROBLEMS ON RESTORATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE LIBERATED CITY OF SHUSHA

Karimli Telman— PhD in Architecture, Director of “Azerbarpa Scientific Research Project Institute” LLC, kerimlitelman@yahoo.com

Abstract. This article is dedicated to a restoration of architectural monuments located in the liberated city of Shusha. The author was amongst the first group of experts assigned to Shusha in order to study the technical conditions of architectural monuments following the liberation from the Armenian occupation. The author has been to Shusha for several times regarding the restoration and conservation of architectural monuments and conducted a preliminary research, engineering investigation and photofixation on the monuments. Based on the collected materials, the author's article has suggested proposals on restoration, conservation and use of a part of the monuments destroyed by Armenians, corresponding to their technical conditions and types.

Keywords: Architectural monuments, disrepair, residents, restoration, conservation

Giriş. I Qarabağ xanı olan Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşir tərəfindən əsas 1752-ci ildə qoyulmuş Şuşa şəhəri əvvəl Pənahabad, sonra isə Şuşa adlandırılmışdır [2]. Şuşa şəhərindəki memarlıq planlaşdırma nöqtəyi nəzərinə ilkin tikintilər Pənahəli xanın dövrünə, 1753-54-cü illərə təsadüf edir. Şəhərin tarixi qoruq hissəsi 17 məhəllədən ibarətdir. Bu məhəllələrin 9-u birinci mərhələdə, yəni 1753-54-cü illərdə, digər 8-i isə İbrahimxəlil xanın göstərişi ilə sonrakı dövrlərdə salınmışdır. Şəhərin yuxarı hissəsinin tikintisi isə Rus imperiyasının dövrünə təsadüf edir. Məhəllələr gəlmə tayfaların adları ilə adlandırılmışdır: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyulu, Çuxur, Dərdlərqurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayi, Xocamərcanlı, Dəmirçi, Hamamqabağı, Təzə məhəllə. Hər bir məhəllənin şərq şəhərlərində olduğu kimi məhəllə məscidi və bulağı olmuşdur [1]. Şuşa şəhərində ümumilikdə 549 qədim tikili, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansaray, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsər və qala divarları mövcud olmuşdur. Aşağı meydan ətrafındakı Yuxarı Gövhər ağa məscidi və yanındakı mədrəsə, Şükür Mirsiyab oğlu karvansarası və yaxınlıqdakı digər abidələr mərkəz kimi heç bir məhəllənin ərazisinə daxil edilməmişdir.

Qarabağın baş qalası olan tarixi şəhərimizin orta əsr Azərbaycan şəhərsalma ənənəsinə uyğun dörd qapısı olmuşdur. Şuşa Azərbaycanın son orta əsr şəhərsalma mədəniyyətinin nadir abidəsi, Qarabağ memarlığının canlı ensiklopediyasıdır. Şuşa şəhərində 190 tikili tarix və mədəniyyət abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunur [6]. Şəhərin tarixi hissəsinin qorunması məqsədilə 10 avqust 1977-ci ildə Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğu yaradılmışdır [4].

2020-ci ilin noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra mütəxəssislər tərəfindən aparılmış monitorinqlər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şəhərdə yerləşən abidələrin əksəriyyəti ermənilər tərəfindən dağıdılmış, bəziləri tamamilə məhv edilmiş, bir qisminə isə bərpa adı ilə müəyyən dəyişikliklər aparılaraq onların ilkin görkəmi dəyişdirilmişdir [3].

Şəhərin Cümə məscidi sayılan Yuxarı Gövhər ağa məscidində işğal dövründə “bərpa” adı altında dəyişikliklər aparılaraq (məsciddə mövcud olmuş ornamentlərin bir qismi məhv edilmiş, döşəməyə kreamoqranit döşənmiş, mehrabın dini yazıları məhv edilmiş və s.) ilkin görkəmi dəyişdirilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixi hissəsində Qurdlar məhəlləsində yerləşən Aşağı Gövhər ağa məscidinin də bir hissəsi dağıdılmış, məscid qəza vəziyyətinə düşmüşdür (Şəkil 1). Saatlı məhəlləsində yerləşən Saatlı məscidi də dağıntıya və vandalizmə məruz qalaraq ilkin görkəmini itirmişdir (Şəkil 2).

Şəkil 1. Aşağı Gövhər ağa məscidi

Şəkil 2. Saatlı məscidi

Şəhərdə mövcud olmuş Köçərli, Culfalar və Mərdinli məscidləri işğal zamanı tamamilə məhv edilmiş, digər məscidlər isə dağıntıya və ya vandalizmə məruz qalmışdır. Şuşanın məhəllələri qapalı quruluşa malik olub, həyətli evlərdən - mülklərdən ibarət olmuşdur. Bu evlərin çoxu ikimərtəbəli olub, but daşlardan tikilmişdir. İri eyvanların vitrajlı pəncərələri və interyerlərdə çoxrəngli divar bəzəkləri Şuşa evlərinin özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətlərindəndir [1]. İşğal dövründə Qasım bəy Zakirin, Hüseyin bəyin, Keçəci oğlu Məhəmmədin, S.S.Axundovun, Həsən Ağanın, Hacı Məlik oğlunun evləri və bir neçə yaşayış evləri tamamilə məhv edilmişdir. Pənahəli xanın sarayı, Hacıqulların malikanəsi, Natəvanın evi, Mehmandarovların malikanəsi, Sadıqcanın evi, Seyid Şuşinskinin evi və s. xüsusi memarlıq və tarixi əhəmiyyətə malik olan tikililər dağıntıya məruz qalmışdır (Şəkil 3, 4).

Şəkil 3. Natəvanın evi

Şəkil 4. Hacıqulların malikanəsi

Şuşa şəhərində özünəməxsus memarlığı olan karvansaralar da işğal zamanı dağıntılara və vandalizmə məruz qalmışdır. Şuşanın ən iri karvansarası sayılan Şükür Mirsiyab oğlunun, Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun və Xanlıq Muxtar karvansaraları işğal dövründə ciddi dəyişikliyə məruz qalmış, əlavə hissələr tikilərək ilkin görkəmini tam itirmişlər. Səfərov qardaşlarının karvansarası isə tamamilə dağıdılmışdır (Şəkil 5, 6).

Şəkil 5. İkimərtəbəli karvansaray

Şəkil 6. Xanlıq Muxtar karvansarayı

Şuşa şəhərinin hər məhəlləsində bulaqlar olmuşdur. İşğal dövründə bulaqlardan Aşağı Meydan bulağı, həmçinin Seyidli məhəlləsindəki və Köçərli məhəlləsindəki bulaqlar tamamilə məhv edilmiş, digər bulaqlar isə dağıntıya və vandalizmə məruz qalmışdır (Şəkil 7, 8).

Şəkil 7. Mamay bulağı

Şəkil 8. Xan qızı Natəvan bulağı

Qoruq ərazisindən kənarında yerləşən, tarix-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunan bir çox abidələrin də aqibəti qoruq ərazisindəki abidələrin aqibəti kimidir. Keçmiş Qorki küçəsində yerləşən bir çox abidələr dağıdılmış, yararsız hala salınmış, bəziləri isə tamamilə məhv edilmişdir. Qoruğun şimal-şərq tərəfindəki Şuşa qəbiristanlığında yerləşən Molla Pənah Vaqifin 70-ci illərdə inşa edilmiş məqbərəsinin yalnız dəmir-beton karkası qalmışdır. Qasım bəy Zakirin, Molla Vəli Vidadinin və digər şəxslərin qəbirüstü abidələri isə tam dağıdılmışdır. Şəhərin yuxarı hissəsində yerləşən Qızlar və Realni məktəbləri, həmçinin Xəstəxana binası və yaşayış evləri dağıntıya məruz qalmış və ya ilkin görkəmləri dəyişdirilmişdir [3].

Şuşa şəhərinin tarixi hissəsinin bərpası və ilkin görkəminə qaytarılması məqsədilə 2021-ci ildə “Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi” yaradıldı [5]. Məlumdur ki, Şuşanın tarixi hissəsi 2001-ci ildə YUNESKO-nun Dünya Mədəni İrs Siyahısının İlk siyahısına daxil edilmişdir. Bu məqsədlə YUNESKO-nun tələblərini, Şuşanın tarixi görkəminin qaytarılmasının vacibliyini, şəhərin tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Şuşa şəhərində aparılacaq bərpa və yenidənqurma işlərinin dərin elmi-tədqiqat əsasında aparılması mütləqdir.

Bununla bağlı həm müvafiq dövlət qurumları, həm də ictimaiyyət bu işə cəlb olunmalıdır. Şuşa şəhərinə ziyarət edənlərə erməni vandalizmini göstərmək üçün hər hansı bir məhəllə ərazisinin konservasiya olunaraq qorunub saxlanması daha məqsədəuyğun olardı. Hazırda müvafiq qurumlar tərəfindən şəhərin baş planı hazırlanır. Baş plana uyğun olaraq şəhərdə yenidənqurma işləri, infrastruktur layihələri, şəhərin tarixi hissəsində isə qoruq tərəfindən bu istiqamətdə abidələrdə müəyyən bərpa işləri aparılır. Qısa zaman ərzində Vaqifin türbəsində, Mamay bulağında, Bülbülün evində, Mehmandarovların evində və s. abidələrdə bərpa işləri aparılmışdır (Şəkil 9, 10).

Şəkil 9. Vaqif türbəsi

Şəkil 10. Bülbülün evi

Abidələrin müasir istifadəsi onların qorunması üçün vacib şərtlərdən biridir. Bu məqsədlə məscidlərin və bulaqların bərpa olunaraq ilkin təyinatı üzrə istifadə olunması vacibdir. Yaşayış evlərinin bir qisminin, həmçinin karvansaraların turizm obyektləri - mehmanxana, restoran, bazar kimi, bir qisminin isə mədəniyyət müəssisələri kimi – muzeylər, rəsm qalareyaları və s. kimi istifadəsi də mümkündür. Şuşa şəhərinin təsdiq olunacaq baş planına uyğun olaraq bu abidələrin gələcək istifadəsi ilə bağlı fikir yürütmək daha məqsəduyğun olardı.

Nəticə. Beləliklə, Şuşa şəhərində nəzərdən keçirdiyimiz abidələrdə aparılmış ilkin araşdırmalar aşağıdakı nəticələri söyləməyə əsas verir:

- İşgaldan sonra abidələrdə aparılan ilkin monitorinqlər nəticəsində onların fiksasiyası aparılmış, texniki vəziyyətləri müəyyən olunmuş, arxiv materialları ilə müqayisəli təhlili aparılmış, abidələr üzərində aparılan dəyişikliklər və dağıntılar müəyyən edilmişdir.

- Mövcud vəziyyətlərinə uyğun olaraq abidələrdə bərpa və ya konservasiya tədbirlərinin görülməsi və onlardan istifadə olunması haqqında ilkin təkliflər irəli sürülmüşdür. Şuşa şəhərinin turizm potensialını nəzərə alaraq, qeyd olunan abidələrin gələcəkdə turizm marşrutlarına daxil edilməsi əsas istiqamət kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat.

1. Avalov E. “Şuşanın memarlığı”, Bakı. 1977
2. İsmayılov İ. “Azərbaycan mirvarisi - Şuşa”, Bakı. 2015
3. “Azərbaycan ETLİ” MMC-nin arxiv materialları.
4. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 10 avqust 1977-ci il tarixli 280 nömrəli Qərarı
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyun 2021-ci il tarixli 1375 nömrəli Fərmanı
6. “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı